

SYNODY I KOLEKCJE PRAW

Tom V

Księgi pokutne

(tekst łaciński, grecki i polski)

Układ i opracowanie

Arkadiusz Baron

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Henryk Pietras SJ

Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum w Krakowie

Wydawnictwo WAM

Kraków 2011

WPROWADZENIE

1. KSIĘGI POKUTNE NA TLE POKUTNEJ PRAKTYKI KOŚCIOŁA STAROŻYTNEGO

W wyznaniu wiary znanym jako dzieło Soboru Konstantynopolitańskiego I z 381 roku stwierdza się, że „wyznajemy jeden chrzest na odpuszczenie grzechów” (*confitemur unum baptisma in remissionem peccatorum*)¹. Słowa te podkreślają wyjątkową i niezastąpioną rolę chrztu dla pojednania człowieka z Bogiem. W jaki jednak sposób człowiek może pojednać się z Bogiem, jeśli popełni grzech po przyjęciu chrztu? Odpowiedź na to pytanie kształtowała historię praktyki pokutnej w Kościele i księgi pokutne (*libri poenitentiales*) stanowią jeden z jej okresów, od VI do XII wieku.

W pierwszych wiekach udzielaniem pokuty zajmował się bezpośrednio biskup; pokuta była niepowtarzalna i miała charakter publiczny, jakkolwiek bez publicznego wyznawania grzechów, o którym zresztą niewiele wiemy.

Na Zachodzie Hermas proponował jedno pojednanie z Bogiem za grzechy popełnione po chrzcie² w myśl zasady: jeden chrzest – jedna pokuta; Tertulian dodatkowo zobowiązywał osobę pokutującą do podjęcia różnych praktyk pokutnych³ takich, jak umartwienia, posty, prostracje, modlitwy i lamenty. Augustyn i Cezary z Arles opisują przebieg takiej starożytnej pokuty kanonicznej w trzech etapach: prośba i przyjęcie pokuty (*accipere paenitentiam*) zwykle na początku Wielkiego Postu w Środę Popielcową, okres wypełnienia pokuty (*agere paenitentiam*) i pojednanie (*reconciliatio*), które zazwyczaj następowało w Wielki Czwartek.

Starożytny system pokutny na Wschodzie jest mało znany. W *Kanonach Ojców Greckich* znajdujemy informacje na temat podziału grzeszników

¹ Cf. DSP 1, 68 v. 20. 38.

² Cf. *Pastor*, Mand. IV, 1, 8.

³ Cf. *De paenitentia*, 9, 1. 3-5.

na różne grupy: płaczący, słuchający i klęczący⁴. O miejscu pokutujących w czasie liturgii wspominają także *Konstytucje apostołskie* z drugiej połowy IV wieku⁵. Kanony Bazylego Wielkiego są świadectwem tendencji łagodzących pokutę w IV wieku. W trosce o wiernych, którzy popełnili grzechy, ogranicza się ilość występków karanych dożywotnią pokutą i ekskomuniką. Wystarczy zestawić *Lex canonica sanctorum apostolorum, Poenae pro lapsis sanctorum apostolorum*⁶ z *Kanonami Ojców Greckich*, aby zobaczyć to w odniesieniu do wspólnot na Wschodzie. Oczywiście wspólnoty lokalne charakteryzowała różna surowość pokuty. Ostre pokuty spotykamy na przykład w Ancyrze na Wschodzie i w południowej Hiszpanii⁷, ale również one wyrażają tendencje łagodzenia pokuty, aby nie pozbawiać wiernych komunii aż do końca życia.

Pokutę kanoniczną w Kościele starożytnym krótko charakteryzuje Cyril- le Vogel. Zauważa, że była ona w praktyce niedostępna dla ludzi młodych ze względu na ich sytuację społeczno-rodzinną. Synody zakazywały podejmowania pokuty przez grzeszników, którzy z wymienionych względów będą recydywistami. Ponadto, pokuta ta w ogóle nie dotyczyła osób duchownych, bo stan duchownego i pokutnika wzajemnie się wykluczały. Kara dla duchownego sprowadzała się do jego wykluczenia ze stanu duchownych. Stąd nic dziwnego, że pojednanie wielu wiernych następowało *in extremis*, czyli dotyczyło osób umierających⁸.

Sytuacja uległa zmianie, gdy Kościół rozwinął się na Wyspach Brytyjskich w V i w VI wieku. Wówczas w Irlandii, Anglii i Szkocji zaczęły powstawać pisma, które nazywamy dzisiaj księgami pokutnymi (*libri poenitentiales*). Są to zbiory przepisów i zasad, którymi powinny się kierować osoby przyjmujące i wyznaczające grzesznikom pokutę, aby zadośćuczynić za swoje winy i osiągnąć na powrót pojednanie z Bogiem.

Wraz z nimi rozpoczyna się nowy okres w historii praktyki pokutnej w Kościele. Ich najbardziej znaczącą nowością w odniesieniu do praktyki pokutnej na kontynencie jest to, że pokuta nabiera charakteru prywatnego. Zapewne na Wyspach, gdzie nie znano pokuty publicznej⁹, nie było w tym niczego szczególnego, ale przeszczepiona do wspólnot żyjących na kontynencie, trwale zmieniła rozumienie i praktykę pokutną w całym Kościele.

⁴ Cf. GREGORIUS THAUMATURGOS, c. 11 prawdopodobnie z IV wieku (SCL 3, 10); BASILIUS MAGNUS, c. 56-83 (SCL 3, 53-59); Nicaea (325), c. 12 (DSP 1, 36-39).

⁵ Cf. *ConstApost* II, 39, 6 – 41, 9; VIII, 9, 2; 38, 1 (SCL 2, 54-57. 229. 264).

⁶ Cf. SCL 2, 296-299.

⁷ Cf. Ancyra (314) in SCL 1, 62-68; Elvira (ca. 306) in SCL 1, 49-61.

⁸ Cf. C. VOGEL, C. ACHILLE CESARINI, *Il peccatore e la penitenza...*, 16.

⁹ Cf. *Discipulus Umbrensi*um, lib. I, cap. XIII, 4.

Odtąd pokuta jest dostępna dla wszystkich grzeszników, zarówno świeckich, jak i duchownych. Nie jest odkładana na koniec życia, bo jest powtarzalna. W przeciwieństwie zaś do naszych czasów wyznanie grzechów nie stanowiło o istocie tej pokuty, ale warunkowało jedynie ustalenie zadośćuczynienia pokutnego, które stanowiło o istocie pojednania. Jej szafarzami byli zasadniczo prezbiterzy.

Ponadto, nowością tej praktyki pokutnej jest stosowana w niej szczegółowa i precyzyjna taryfikacja zaciągniętych win i zadośćuczynienia za nie. Dlatego księgi pokutne zawierają długie listy grzechów oraz taryfę pokutną uzależnioną od tego, kto i kiedy dany grzech popełnia. Najbardziej drobniawczo traktowane są grzechy szczególnie ciężkie, dotyczące świętokradstwa, zabójstw i zranień innych ludzi, jak również życia seksualnego, w tym szczególnie niewierności małżeńskiej i dewiacji seksualnych, odżywiania się, składania przysięgi i krzywoprzysięstwa, kradzieży i pozbawiania innych ich dóbr materialnych. Pokuta sprowadza się do dokładnego wypełnienia pokuty przypisanej do każdego grzechu i specyficznego umartwienia określonego pod względem rodzaju (post, odmówienie modlitw, leżenie krzyżem, zadawanie sobie razów, jałmużna), ilości i jakości (długość postu liczona w dniach, tygodniach, miesiącach i latach; post wyłącznie o chlebie i wodzie; bez mięsa, wina i piwa; bez tłuszczu lub jeszcze inaczej określony).

Przepisywanie i powtarzanie tych samych grzechów i środków zaradczych w formie pokuty wytwarza specyficzny język, posługujący się specyficzną dla siebie terminologią, skrótami i równoważnikami zdań. Niektóre należy znać, aby właściwie je rozumieć. *Paenitere* i *ieiunare* w odniesieniu do ograniczeń w jedzeniu i picciu w księgach pokutnych są synonimami. *Superpositio* oznacza przedłużony, zazwyczaj do rana następnego dnia post; *biduana* oznacza post dwudniowy z dzielącą dni nocą; *triduana* zaś trzydniowy z dwiema nocami. Częste są posty trwające 20, 30 lub 40 dni. Tych ostatnich nie należy mylić z tak zwanymi czterdziestnicami (*quadragesima*), czyli trzema corocznymi postami trwającymi po czterdzieści dni przed Wielkanocą, po Pięćdziesiątnicy oraz przed Bożym Narodzeniem. Obowiązywały one wszystkich wiernych. Zwykle 40 dni zwano *cariną*.

Pokuta modlitewna najczęściej sprowadzała się do jednorazowego lub wielokrotnego odmówienia wyznaczonej ilości psalmów (cały Psalterz; 100, 500, a nawet 1200 psalmów). Zdarzało się, że modlitwę łączono z pokłonami, leżeniem krzyżem, jałmużną. Księgi pokutne greckie określają je mianem *metanii*.

Nowością są także możliwe *commutationes*, czyli zamienniki pokuty, pojawiające się niemal we wszystkich księgach pokutnych. Zamienniki

umożliwiają zmianę wyznaczonej pokuty na inną, lepiej dostosowaną do sytuacji życiowej pokutnika. Człowiek chory, który nie może pościć, może odpokutować swoje grzechy na przykład podejmując odmówienie modlitw i psalmów; osoba, która nie może pościć wyłącznie o chlebie i wodzie, może podjąć złagodzoną formę postu, powstrzymując się od mięsa i tłuszczu; człowiek zamożny może wreszcie uiścić w formie jałmużny określoną sumę pieniędzy. Pokutnik w ramach *commutationes* może skrócić pokutę, co wydaje się szczególnie przydatne w przypadku pokut wieloletnich.

Reakcja na wspomniane nowości w praktyce pokutnej przyniesione na kontynent przez mnichów z Irlandii i Wysp Brytyjskich ze strony hierarchów galijsko-italskich i hiszpańskich od początku była zróżnicowana i raczej negatywna. Synod w Toledo w 589 roku w kanonie 11 zabronił wprowadzania do pokuty kanonicznej tego typu nowinek, a kilkadziesiąt lat później synod w Chalon-sur-Saône (647-653) w kanonie 8 wydał przeciwne polecenie, aby spowiednicy nakładali wiernym po wyznaniu grzechów taką pokutę. W ten sposób względ duszpasterski, charakterystyczny w Galii już u Cezarego z Arles, wziął górę nad dotychczasową praktyką pokuty kanonicznej. Nie oznacza to, że nowa forma pokutna od razu w pełni zastąpiła starą. Synod we wspomnianym mieście Chalon-sur-Saône w 813 roku w kanonie 25 ubolewa, że wielu prezbiterów nie stosuje pokuty kanonicznej, a w kanonie 38 nakazuje jej przywrócenie i zniszczenie obiegowych książeczek zwanych pokutnymi. Synod zaś w Paryżu w 829 roku w kanonie 32 nakazał biskupom ich spalenie.

Raz wprowadzona na kontynencie wyspiarska forma pokuty prywatnej i taryfikowanej, pomimo drastycznych przeciwwskazań synodalnych, nie dała się już nigdy całkowicie wyeliminować z życia chrześcijańskiego. Próba przywrócenia pokuty kanonicznej zaowocowała w czasach karolińskich „dychotomią” pokutną, a następnie od XII wieku „trychotomią”, używając określeń C. Vogela¹⁰.

Pokuta *dipartita* podtrzymuje pokutę publiczną za grzechy ciężkie i publiczne oraz przyzwala na pokutę prywatną za te same grzechy popełnione skrycie. Pokuta zaś *tripartita* (późniejsza niż *dipartita*) obejmuje trzy sposoby sprawowania i przeżywania pokuty przez grzesznika. Pierwszym jest uroczysta pokuta publiczna, której szafowanie jest zastrzeżone biskupowi za grzechy szczególnie ciężkie i publiczne (zabójstwa, świętokradztwo). Przestrzega się w niej wymogów starożytnej pokuty kanonicznej (jest niepowtarzalna, nie dotyczy osób duchownych, zaczyna się w Środę Popielcową, a kończy w Wielki czwartek). Drugą jej formą jest nie uroczysta pokuta pu-

¹⁰ Cf. C. VOGEL, C. ACHILLE CESARINI, *Il peccatore e la penitenza...*, 21.

bliczna za grzechy publiczne mniej gorszące, wyznaczana przez prezbitera, zwana „bramą pielgrzymów”, od zwyczaju wyruszania na pielgrzymkę pokutną od bramy kościoła. Była ona powtarzalna i dostępna dla wszystkich, świeckich i duchownych. C. Vogel wspomina o nadużyciach pielgrzymujących waga-bundów, oraz o tym, że z tych pielgrzymek pokutników wyłoniły się później krucjaty biczowników (w 1260-1261, a szczególnie od 1348-1349)¹¹. I wreszcie trzecią jej formą jest pokuta prywatna za wszelkiego rodzaju grzechy popełnione skrycie, sankcjonowana w zasadzie do dnia dzisiejszego, od czasów Soboru Laterańskiego IV w 1215 roku, który nakazał spowiedź przynajmniej raz w roku i odprawienie zadanej pokuty¹².

2. MIEJSCE I CZAS POWSTANIA KSIĄG POKUTNYCH A UKŁAD OBECNEGO WYDANIA

Układ obecnego wydania w miarę możliwości mniej lub bardziej precyzyjnego określenia czasu powstania danej księgi pokutnej jest chronologiczno-terytorialny. Z jednej strony odzwierciedla czas powstania danej księgi, a z drugiej strony miejsce ich powstania. Książka dzieli się na cztery części. Pierwsza prezentuje najstarsze księgi pokutne irlandzkie i brytyjskie, druga – galijskie i italskie, trzecia – hiszpańskie i czwarta, w formie dodatku, greckie.

Układ taki jest w zasadzie konsekwencją braku pełnej znajomości czasu powstania wielu ksiąg pokutnych, zwłaszcza tych z wieku VIII do XI. Niemożliwe jest jednoznaczne uporządkowanie chronologiczne wszystkich ksiąg pokutnych. Należy jednak podkreślić, że w zasadzie wyraźne są wpływy ksiąg irlandzkich i brytyjskich na galijskie i italskie, a tych ostatnich wraz z poprzednimi na księgi hiszpańskie. Dlatego nawet po uwzględnieniu podziału ze względu na miejsce powstania, układ całości i tak zasadniczo odzwierciedla chronologię powstawania tychże ksiąg.

Pierwsze księgi pokutne, jak już wspomnieliśmy, powstały **w Irlandii, Anglii i Szkocji (część I)**. Od V do VIII wieku powstało ich wiele, a za najbardziej reprezentatywne są: *Synodus S. Patrici in Hibernia* (456); *Canones S. Patricio adscripti*; *Excerpta de Libro Davidis* (ok. 500-566); *Poenitentiale Vinniani* (przed 550); *Sinodus Luci Victoriae* (ok. 569); *Praefatio Gildae de paenitentia* (VI wiek); *Paenitentiale Sancti Columbani* (ok. 543-615); Columbanus, *De diversitate culparum* lub *Regula coenobialis*, cap. X (ok.

¹¹ Cf. C. VOGEL, C. ACHILLE CESARINI, *Il peccatore e la penitenza...*, 27-28.

¹² Cf. *Const.* 21 (DSP 2, 259).

610-616); *Canones Hibernenses* (ok. 650); *Iudicium culparum* lub *Canones Wallici* (VII w.); *Synodus alia S. Patricii* (VII w.); *Poenitentiale Cummaeani* (VII w.); *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani* (VIII w.); *Iudicia* (lub *Canones*) *Theodori episcopi Cantuariensis* (biskup w latach 668-690) w wersji: *Capitula Dacheriana* (koniec VII w. – początek VIII w.); *Canones Gregorii*; *Canones Cottoniani*; *Canones Basilienses*; *Discipulus Umbriensium*; *Capitula Theodori*; *Excarspum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitentiale ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis* (732-766); *Canones de remediis peccatorum*; *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V* (VIII w.); *Canones Adomnani* (początek VIII w.) oraz *Paenitentiale quod dicitur Bigotianum* (koniec VIII – początek IX w.)

Księgi pokutne z Wysp przeniesli na kontynent mnisi w wieku VIII. Pod ich wpływem powstawały księgi pokutne **w Galii i Północnej Italii (część II)**: *Paenitentiale Burgundense* (ok. 700/725); *Poenitentiale Bobbiense* (ok. 700/725); *Poenitentiale Parisiense* (ok. 750); *Poenitentiale Floriacense* (ok. 775/800); *Paenitentiale Merseburgense* (koniec VIII w.); *Poenitentiale Halitgarii ep. Camaracensis* (817-830); *Poenitentiale Hubertense* (ca. 850); *Poenitentiale Sangallense simplex* (IX w.); *Poenitentiale Ps.-Gregorii III* (IX w.); *Poenitentiale Vindobonense* (a) (koniec IX w.); *Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi decretorum liber decimus nonus de poenitentia* (ok. 1008-1012).

Następnie księgi pokutne powstały **w Hiszpanii (część III)**: *Paenitentiale Vigilium (Albeldense)* (ca. 850-900); *Canones poenitentiales Ps.-Hieronimi* (IX/XI wiek?); *Paenitentiale Cordubense* (początek XI w.); *Paenitentiale Silense* (rok 1060/1065).

Na koniec dołączamy **księgi pokutne greckie (część IV)**: *Rituale poenitentiale* (VIII-X w.) oraz Ps.-Teodor Studyta, *De confessione et pro peccatis satisfactione canones*.

Warto jeszcze zaznaczyć, przede wszystkim dla czytelników mniej obeznanych w bogatej spuściznie literackiej dotyczącej praktyki pokutnej w starożytnym i średniowiecznym Kościele, że obecne wydanie nie obejmuje wszystkich zachowanych ksiąg pokutnych, ale każda ich „rodzina” znajduje w nim swego przedstawiciela. Księgi nieuwzględnione powtarzają w zasadzie w całości kanony z innych wcześniejszych ksiąg. Czytelnik na pewno zauważy, że nawet w prezentowanych tu księgach pokutnych wiele rzeczy się powtarza. Dotyczy to zwłaszcza późniejszych ksiąg, które zwykle stanowią kompilację kanonów sporządzoną w oparciu o inne. Różnicuje je przede wszystkim odmienna pod względem wielkości i surowości pokuta oraz specyfika wspólnot, do których są adresowane (klasztery, ludzie świeccy i duchowni).